

Individualaus pasirinkimo pensijų sistemoje ribotas racionalumas

DAIVA SKUČIENĖ

Lietuvos socialinių tyrimų centras

Santrauka. Straipsnyje siekiama išanalizuoti argumento „individualus pasirinkimas pensijų sistemoje“ naudojimą viešajame diskurse ir jo ribotą racionalumą. Taikomi šie tyrimo metodai: kokybinė ir kiekybinė analizė, mokslinės literatūros analizė. Buvo pasitelkti šie duomenų šaltiniai: 130 publikacijų iš portalo „Delfi“, paskelbtų 2010 01 01–2012 01 26, Lietuvos socialinių tyrimų centro apklausos, kurias atliko kompanija „Rait“, ir Vertybinės popierių komisijos tyrimo duomenys. Tyrimo rezultatai atskleidė, kad individualus pasirinkimas yra labai pabrėžiamas kalbant apie pensijų sistemą viešajame diskurse. Tai reiškia, kad pats asmuo geriausiai žino, jog turi prisiimti asmeninę atsakomybę už riziką. Tačiau visai neatsižvelgiama į racionalumo ribotumą, t. y. į tai, kad gyventojai yra nepakankamai informuoti apie socialinio draudimo sistemą ir investavimą, kad kaupiamojoje pensijų sistemoje jie veikia inertiskai, netinkamai pasirenka investavimo riziką.

Raktažodžiai: viešasis diskursas, pensijų sistema, individualus pasirinkimas, racionalumo ribotumas.

Keywords: public discourse, pension system, individual choice, bounded rationality.

Įvadas

Įvairūs suinteresuoti veikėjai skirtingai argumentuoja keletą metų svarstomą pensijų sistemos reformą ir įmokų dydžio sumažinimą į antrosios pakopos kaupiamąją pensijų sistemą. Žinoma, formuojant ar įgyvendinant bet kokią politiką, bent jau viešajame diskurse, pabrėžiama, kad dėmesys sutelkiamas į žmonių gerovę. Pensijų sistemos pertvarkos – ne išimtis: taip pat apeliuojama į individo gerovę, jo pasirinkimo laisvę. Šie kertiniai diskurso elementai grindžiami įvairiais aiškinimais, papildomais argumentais; bandoma įtikinti, kad kiekvienas iš jų yra būdas sudaryti numatomą geresnę institucinę struktūrą. Kita vertus, sumanus įvairių argumentų naudojimas, pasitelkiant žiniasklaidą, yra viena iš priemonių pelnyti visuomenės paramą ir drauge – valdančiųjų politinių jėgų palankumą. Nepaisant įvairių pasiūlymų, kaip geriausiai būtų galima reformuoti pensijų sistemą, ir šiuos pasiūlymus grindžiančių skaičiavimų, nurodančių būsimą rezultatą, paprasto gyventojų galimybės prisidėti prie sudėtingų

sprendimų priėmimo dabar ir rūpintis ateitimi yra ribotos dėl įvairių priežasčių. Todėl individo pasirinkimo argumentas pensijų reformos diskurse neturi būti pervertinamas. Labiau vertėtų kalbėti apie valstybės teikiamas pagalbos priemones, padedančias asmeniui apsispręsti.

Šio straipsnio tikslas – išanalizuoti „individualaus pasirinkimo“ argumento naudojimą viešajame diskurse ir jo racionalumo ribotumą pensijų sistemos lauke. Tyrimo tikslui įgyvendinti pasitelkiami trys uždaviniai: išanalizuoti, kaip argumentas „individualus pasirinkimas pensijų sistemoje“ yra naudojamas viešajame diskurse; išnagrinėti tyrimų pagrindu suformuluotų teorinių išvalgų analizę apie „individualų ir racionalų pasirinkimą pensijų sistemoje“; įvertinti gyventojų informuotumą ir individualaus pasirinkimo racionalumo ribotumą pensijų sistemoje.

Pensijų sistemą ir jos reformą yra analizavęs Romas Lazutka (2007); jis nagrinėjo ir socialinio draudimo pensijų dalinį privatizavimą (Lazutka 2008). Šiame kontekste buvo kalbama apie nepakankamas gyventojų paskatas įsitraukti į pensijų sistemą. Buvo teigiama, kad gyventojų įsitraukimas į kaupiamąją pensijų sistemą buvo neracionalus pagal lytį, – tai sąlygojo valdžios institucijų informacinė kampanija ir privačių pensijų kaupimo bendrovių reklama. Pažymėta, kad nevaržomas visų amžiaus grupių įsitraukimas į antrąją pakopą yra neigiamas individualaus pasirinkimo aspektas, nors plačiau „individualaus pasirinkimo“ aspektas neanalizuotas. Algimantas Sakalas ir Eglė Leščinskienė (2009) gilinosi į įsitraukimo į antrąją pakopą riziką ir aiškinosi dabartinių pensininkų požiūrį pensijų reformos ekonominių problemų kontekste, tačiau individualaus pasirinkimo racionalumui dėmesio neskyrė. Audrius Bitinas (2010) tyrinėjo pensijų sistemų reformų prielaidas, apžvelgė įvykusias pensijų reformas. Anot jo, pensijų sistemos dalyviai turi būti nuolat informuojami apie įgytas teises į pensiją. A. Bitino požiūriu, tik profesionaliai įvertinęs gautą informaciją, asmuo gali priimti teisingą sprendimą ir iš įvairių pensijų sistemų pasirinkti jam tinkamą (Bitinas 2010, 261). Tačiau šis mokslininkas išsamiau neanalizavo individualaus pasirinkimo racionalumo pensijų srityje. Todėl šis straipsnis papildo pensijų sistemų ir jų reformų tyrinėjimus kritiniu požiūriu į „individualaus pasirinkimo pensijų sistemoje“ perteklinę ir kartais gal neatsakingą argumentaciją, ypač viešojoje erdvėje, bei pensijų schemų subjektų ekonominę elgseną.

Individualus pasirinkimas pensijų sistemoje viešajame diskurse

Tyrimo metodika. Straipsnio duomenų šaltinis – publikacijos portale „Delfi“ (Rinkos ir žiniasklaidos tyrimų kompanijos TNS duomenimis, tai yra lankomiausias interneto portalas (<http://www.tns.lt/lt/ziniasklaidos-tyrimai>)). Peržvelgta 130 publikacijų, paskelbtų nuo 2010 m. sausio 1 d. iki 2012 m.

sausio 26 d. Publikacijos atrinktos pagal raktažodžius „Sodros reforma“ ir „Antros pakopos pensijos“. Tokie raktažodžiai buvo pasirinkti darant prielaidą, kad bus apeliuojama į individualų pasirinkimą tiek pensijų reformos kontekste, tiek kalbant apie antrosios pakopos pensijų sistemą bei galimus politinius sprendimus.

Straipsnyje taikoma kokybinė turinio analizė, siekiant įvertinti, kaip „individualus pasirinkimas“ yra traktuojamas, kaip šis argumentas yra naudojamas, kas formuoja diskursą šiuo klausimu. Kokybinė turinio analizė apima tris procedūras: duomenų skaidymą, taikant atvirą kodavimą; duomenų jungimą į kategorijas, ašinio kodavimo principą (Boeije 2010); duomenų interpretacijas.

Siekiant atsakyti į klausimą, kas formuoja diskursą, diskurso dalyviai buvo sugrupuoti į šias grupes: verslo atstovai, liberalios minties institutų atstovai, akademinio sluoksnio atstovai, valstybės institucijų, žiniasklaidos atstovai ir piliečiai. Toks grupavimas yra santykinis, nes kartais asmuo atstovauja keletui iš šių grupių; kita vertus, asmuo, nenurodęs institucijos ar pareigų, buvo tiesiog priskirtas piliečių grupei. Tais atvejais, kai žurnalistai cituoja interviu, imtus iš valstybės institucijų ar akademinio sluoksnio atstovų, diskurso dalyviai priskiriami atitinkamai minėtoms grupėms. Žurnalistų grupei diskurso dalyviai priskiriami tada, kai nenurodomas joks kitas informacijos šaltinis. Gausiausiai šiame diskurse dalyvauja žurnalistų ir valstybės institucijų atstovų grupės, pati mažiausia yra piliečių grupė. Beveik vienodos akademinio sluoksnio ir verslo bei liberalios minties institutų atstovų grupės. Šioje trumpoje analizėje diskurso dalyviai nebus apibūdinami.

Tyrimo rezultatai. Individo pasirinkimas minėtose publikacijose atsiskleidžia keturiomis kategorijomis: „žmogus žino geriausiai ir sprendžia pats“, „asmeninė atsakomybė už finansinius sprendimus“, „individualaus sprendimo racionalumo ribotumas“ ir „asmens motyvavimas labiau suprantant sistemą ir ją pasitikint“.

Kategorijoje „Žmogus žino geriausiai ir sprendžia pats“ išskiriama keletas subkategorijų: racionalus asmens sprendimas, asmeninė atsakomybė, visiška individo laisvė, laisvės ribojimas. Racionalus asmens sprendimas pasireiškia tuo, kad „asmuo pats nusprendžia, koku būdu draustis nuo socialinių rizikų“. Taip bandoma labai supaprastinti asmens sprendimo reikšmę – priartinti jį prie elementarių kasdieninio gyvenimo sprendimų. Pabrėžiama asmeninė valia, tačiau kreipiamasi į disciplinos, ribojančios diskursą, dalyvius, t. y. dalyvaujančius ir kuriančius viešąjį diskursą. Derinami du tikslai: asmens gerovė jam laisvai renkantis ir siekis paaiškinti oponentams savo argumentą, vartojant tik tam diskursui būdingas sąvokas.

Racionalus asmens sprendimas išitraukti į antrosios pakopos sistemą taip pat yra grindžiamas tuo, kad jis „įžvelgia sąsajas tarp įmokų ir pensijų“. Apsisprendžiama dėl įmokų dydžio, kad ateityje būtų galima gauti pageidaujamą pensiją. Toks aiškinimas yra taikomas informuotam individui, kuris aiškiai suvokia pensijų sistemos veikimo mechanizmus, geba apskaičiuoti savo rezultatą.

Kita vertus, šioje argumentacijoje gali slypėti ir intuityvus arba numanomas rezultato suvokimas. Tačiau būtų sunku atmesti ir kitą šios argumentacijos potekstę – diskurso varžymą per „valią tiesai“ arba įtikinėjimą savo tiesa.

Racionalus individo sprendimas pensijų sistemoje yra naudingas veiks- mas – ne tik individui, bet ir „pačiai privačių pensijų sistemai, nes mažesnis valstybės reguliavimo dydis“. Sunku būtų paneigti, kad valstybė riboja savo intervenciją į individualius sprendimus (kuri kartais yra tiesiog latentinė), tačiau šiuo atveju kalbama apie grupę individų, individualiai priėmusių spren- dimą įsitraukti į antrosios pakopos pensijų sistemą. Kai jau yra grupė žmonių, tuomet valstybės nesikišimas išlaikomas tik pozityviomis sąlygomis, t. y. rezul- tatai nesukelia socialinių problemų. Priešingu atveju, jei antrojoje pakopoje sukauptos pensijos nepakanka (kartu su pirmosios pakopos pensija) užtikrinti adekvatų gyvenimo lygį ar net apsaugoti nuo skurdo senatvėje, valstybei reikės spręsti šias problemas, reguliuojant antrosios pakopos pensijų sistemos veiklą ir naudojant apsaugos priemones, kad būsiami pensininkai nepatektų į sudėtingą finansinę padėtį.

Teigiama, kad valstybės socialinio draudimo sistema varžo racionalų spren- dimą pensijų sistemoje. Asmens paskatos slopinamos, o „jei valstybė nesiūlytų draudimo, tai tik paskatintų asmenis labiau rūpintis savo senatve“. Visuomenė apibendrinama pagal vieną modelį: visi informuoti, motyvuoti, savu laiku geba strateguoti įvairiais gyvenimo klausimais. Tačiau tai tėra ideologinis diskursas, apibūdinantis supančią įvairovę pagal savo doktriną. Juk „doktrina susieja indi- vidus su tam tikro tipo sakymu ir kartu uždraudžia jiems visa kita; kita vertus, ji pasitelkia tam tikro tipo sakymus, kad susietų individus ir atskirtų juos nuo visų“ (Foucault 1998, 29).

Apsisprendimą, kaip draustis nuo „senatvės socialinės rizikos“, reikėtų ska- tinti papildomomis įmokomis ir patikėti pačiam asmeniui. Asmens sprendimą sąlygoja jo apdairumas rūpintis savo būsima finansine padėtimi. Šiuo atveju taip pat neminimas individo „žinojimo“ lygis, net jo lankstumas ar versliškum- mas rūpinantis savimi. Tačiau asmuo turi pasižymėti ir dideliu atsakingumu, nes jis turi „prieivol[ę] pa[ts] rūpintis savo ateitimi“. Iš esmės šiuo atveju turima omenyje siekiamybė, idealus teorinis atvejis ir nepaliekama vietos klaidoms ar nuokrypiams. Valstybės užduotis tokiu atveju tėra palankios aplinkos sukūri- mas. Palanki aplinka traktuojama kaip kaupiamoji privati pensijų sistema, kuri iš esmės galėtų pakeisti esamą pensijų sistemą. Tada visi laisvai spręst, ir kokį sprendimą priims, toks bus rezultatas.

Nepaisant to, kad laisvo individualaus apsisprendimo tema išryškėjo ir anksčiau pateiktuose teiginiuose, vis dėlto pastebėta ir radikalesnių pasisa- kymų: pavyzdžiui, „žmogui turi būti sudarytos sąlygos ne tik grįžti, bet ir išeiti iš SODROS sistemos“. Laisvas žmogaus pasirinkimas turėtų būti suvokiamas kaip atsakomybė, kurios šiandien Lietuvoje nėra galimybės prisiimti: „Žmo- nės galėtų lengviau susitaupyti savo ateičiai, jei būtų panaikintos SODROS įmokos. Jei valstybė neleidžia visiškos laisvės pensinio aprūpinimo srityje, tai ji bent turėtų teikti tik fiksuotą pensiją“. Šiuo atveju sustiprinama individo

autonomijos svarba, bandoma ją susieti su atsakomybe ar nedalyvavimu kolektyviniuose susitarimuose, kurie tik trukdo tą atsakomybę prisiimti. Apibendrinant teigiama, kad „šiuo metu žmonės nepatenkinti, jog jų laisvas pasirinkimas, kiek kaupti ir kur, yra ribojamas, mažinant įmokas į privačius pensijų fondus“. Tikėtina, kad informuoti ir privačios pensijų sistemos veikimo principus išmanantys asmenys yra nepatenkinti, tačiau šios grupės dydis neaiškus, o gal net ir labai mažas. Siekiant padidinti spaudimą politikams ir išplėsti finansavimo apimtį privačiame sektoriuje, nepasitenkinimas priskiriamas visiems, padidinant grupės mastą ir projektuojant nepasitenkinimą į viešąją nuomonę.

Antroji subkategorija yra „asmeninė atsakomybė už finansinius sprendimus“. Teigiama, kad asmuo ne tik pats laisvai sprendžia, kaip jam draustis nuo senatvės socialinės rizikos, bet ir prisiima visišką atsakomybę dėl savo finansinių sprendimų. Kitaip tariant, individualizmo retorika „pats kaltas“, kad blogai apskaičiavai, kad neapgalvojai, yra subtiliai paslėpta asmeninėje atsakomybėje už finansinius sprendimus. Ši kryptis yra plėtojama ir toliau: „Žmonės patys pasirenka investavimo strategiją ir todėl nėra galima nei teisiškai, nei finansiškai, nei moraliai ją keisti“. Kitaip tariant, labai gerbiamas individo sprendimas, nepaisant to, kad jis galbūt klaidingas, priimtas stokoiant informacijos ir nenaudingas jį priėmusiajam. Išmanyti investavimo strategijas nėra tas pats, kaip, pavyzdžiui, pasirinkti, kokio maisto valgyti. Retorika plėtojama, pabrėžiant asmens teisę pasirinkti jam tinkantį fondą, nes tai skatina pasirinkti tinkamą riziką, priešingu atveju „žmogus nesidomėtų finansavimu, pasirinktų per saugią, tačiau jam nepriimtina riziką“. Be abejo, domėjimasis, gilinimasis leistų pasirinkti naudingiausią gerovės siekio strategiją. Tačiau ar tai yra suprantama ir tinka visiems? Ne, nes ne visi mokosi finansų ar ekonomikos mokslo pagrindų. Kita vertus, saugus investavimas gali būti traktuojamas kaip mainai tarp saugumo nepatiriant rizikos bei nežinomybės ir uždirbamų palūkanų. Diskutuojama, kas naudingiau. Galima tik paminėti, kad veiksniai, kurie nusvers rezultatą, bus tiek individualūs (kiek asmuo pageidauja rizikos), tiek susiję su finansinės aplinkos būkle, tiek galų gale su kaupimo laikotarpiu ir rizikos paskirstymu per jį.

Pažymima, kad racionalus žmogus yra motyvuotas ieškoti informacijos ir gali „patarimo klausti pas draugus ar gimines“. Taigi suabsoliutinamos jei ne individo žinios, tai bent jo aplinka, kuri neabejotinai duos patarimą, leidžiantį priimti tinkamiausią sprendimą. Deja, tyrimai (Skučienė 2011) rodo, kad aplinkos suteikta informacija nebūtinai yra geriausia.

Privačių pensijų kaupimo srityje, kurios finansiniai produktai yra gana sudėtingi, teigiama, kad rizikos prisiėmimas yra labai asmeninio pobūdžio veiksnys, jo negali sąlygoti amžius, taip pat kaupimo trukmė, todėl „žmonių laisvės nereikėtų įsprausti į tam tikrus rėmus“. O „dėl sprendimų reikia kaltinti save, o ne kitus. Juk kartais tereikia parašyti tik vieną prašymą“. Tad asmens informuotumo klausimas yra savaime aiškus: jis žino, tačiau neprisiima atsakomybės ir neatlieka to nedidelio veiksmo, reikalingo jo gerovei. Todėl visuomenė negali prisiimti atsakomybės už šį savu laiku nesusitvarkantį asmenį.

Nepaisant to, asmens laisvės pasirinkti neturi varžyti jokios aplinkybės. Juk jis turi galimybę pasirinkti rizikos laipsnį. Jį asmuo „turi įsivertinti pats pagal tai, kiek jis pageidauja uždirbti“. Sunku būtų rasti žmogų, kuris nenorėtų uždirbti daugiau, tačiau ar galima tvirtai tikinti, kad šis siekis adekvatus prisiimamai rizikai, ar asmuo numatė, įžvelgė tai, ką kartais būna sudėtinga prognozuoti? Atsakymas ko gero vienareikšmis ir teigiamas gali būti tik nedidelės dalies žmonių atveju, visa kita galima būtų apibūdinti kaip realių atvejų, turinčių įvairius rezultatus, įvairovę. Teigiama, kad „dauguma žmonių tiksliai žino, kokį fondą pasirinko, ir yra patenkinti fondo rezultatais“. Taigi, atsiranda priešara anksčiau išsakytomis abejonėms apie žmonių informuotumą. Tačiau tai gali būti ir įtikinimo retorikos dėl laisvės individualiai pasirinkti pensijų srityje dalis.

Buvo aptikta keletas kritiškų pavienių pasisakymų ir apie asmeninę atsakomybę už riziką. Pripažįstama, kad „investuojant rizika visuomet išlieka“. Taip pat siekiama įspėti kaupiamosios pensijų sistemos dalyvius apie tai, kad investavimo rizika atitenka jiems. Viename pasisakyme buvo teigiama: „Valstybė turėtų tuo pasirūpinti, nes žmogus vienas nėra pajėgus galvoti apie tolimą ateitį“. Tai yra nedidelė atsvara ir bandymas formuoti atsakomybės tarp individo ir valstybės pasidalijimo diskursą, ypač tada, kai yra nežinomų dalykų, kurių pats individas pensijų sistemoje suvaldyti negali.

Kategorija „individualaus sprendimo racionalumo ribotumas“ atsiskleidžia keliose subkategorijose: gyventojų finansinis neišprusimas, sistemos aiškumas, kritika dėl neaiškumo ir žmonių nesidomėjimas. Finansinį neišprusimą rodo ir tai, kad du trečdaliai žmonių neturi finansinių žinių. Tik likusi dalis yra pajėgūs pasirinkti investavimo strategijas. Teigiama, kad „trečdalis dalyvių nežino, su kokiais fondais yra pasirašę sutartis, bei nesidomi jų pelningumu“. Šis diskursas yra grįstas Vertybinės popierių komisijos tyrimo rezultatais ir iš esmės prieštarauja asmeninės atsakomybės už riziką privačių pensijų srityje argumentacijai. Jis taip pat žymi individualaus sprendimo ribas dėl informacijos asimetrijos ir nesidomėjimo. Bandoma įvardyti tokios elgsenos priežastis: „žmonės nemoka savo lėšų, įsijungimas į antrosios pakopos sistemą grįstas gąsdinimais apie SODROS bankrotą, o parašyti pareiškimą nieko nekainuoja; pasitikėjimas valdžia ir lūkesčiai dėl didesnės pensijos neskatina domėtis investavimo ypatumais“. Taigi, asmens atsakomybė sumažėja, nes jis rizikuoja ne savo realiomis, o tik „popierinėmis“ pajamomis. Viešajame diskurse dalyvaujančių asmenų neigiamų nuostatų esamos sistemos atžvilgiu formavimas lemia poreikį ieškoti gelbėjimosi rato. Paskutinis ir labai svarbus yra „demokratinės valstybės“ argumentas, kurį būtų galima interpretuoti taip: išsirenkame savo valdžią, ir ji prisiima atsakomybę už ilgalaikius, sudėtingus ir su kiekvieno asmens gyvenimu susijusius sprendimus.

Net tie, kurie pabrėžia individualaus pasirinkimo svarbą, pripažįsta, kad „tik pusė dalyvių žino investavimo strategiją. Taip pat pusė pasirinkę netinkamą kaupimo fondą pagal amžių, jų skaičius turi didėti. Daugelis dalyvių nepakankamai domisi savo kaupimu pensijai ir lėšomis pensijų fonduose“. Tačiau šių faktų pripažinimas sudaro prielaidas formuotiis naujam diskursui pavadinimu

„Gyvenimo ciklo fondai“, kurių esmė yra valstybės veiksmai sprendžiant privačių pensijų fondų klientų elgsenos problemas. Taigi, laisvė individualiai pasirinkti, racionalus sprendimas įgauna nuosaikesnę reikšmę ir yra tapatinimas su asmens galimybėmis, kai atsakomybę prisiima valstybė.

Individualaus sprendimo racionalumą riboja pačios pensijų sistemos aiškumo stoka. Tikimasi, kad įvykdžius reformą jo bus daugiau. Taigi argumentuojama, kad reikia reformos, nes pensijų sistema neaiški, ir asmuo negali gauti visos informacijos apie ją. Neturėdamas visos informacijos, jis negali priimti racionalaus sprendimo, todėl reikia sudaryti jam sąlygas gauti visapusiškos informacijos.

Pateikiamas ir labai tikrovę atspindintis argumentas: „žmonėms yra svarbiausia pensijų sistemos rezultatas ir tai, ko jie gali tikėtis“. Šis argumentas apibendrina visus, t. y. ir tuos, kurie priima ne tokius sėkmingus sprendimus, ir tuos, kuriems trūksta žinių, informacijos arba pastarosios nėra savalaikės ir sąlygoja klaidas. Tačiau jei pensijų sistemos rezultatas yra adekvatus ir tolydus, tai gal ne taip svarbu, kokia strategija bus naudojama: ar individas bus visiškai laisvas, ar patikės dalį savo sprendimų priimti valstybei?

Pensijų sistemos suprantamumui / aiškumui įvardyti vartojama „skaidrumo“ sąvoka. Tačiau ji nevienalytė, t. y. įvairiose publikacijose skaidrumui suteikiamas vis kitas atspalvis. Antai jis apibūdinamas kaip „griežtas aktuarinis ryšys tarp įmokų ir išmokų“. Šiai skaidrumo sampratai labai tinka kaupiamųjų pensijų schemų privalumų retorika, kadangi tik šioje pakopoje „asmuo visada žino, kiek sukaupta ir kiek išėjęs gaus“. Tokiu atveju skaidrumo sąvoka yra priešinama perskirstymui, kuris tik kelia painiavą, žmogui sudėtinga susivokti. Tokia skaidrumo reikšmė atmeta solidarumą, pabrėžia tik asmeninius racionalaus, sėkmingai veikiančio, nuosekliai strategijas taikančio asmens interesus.

Ši skaidrumo samprata perkeliama ir į nūdienos reformos kontekstą. Siūlomi pensijų sistemos modeliai yra kritikuojami skaidrumo aspektu. Teigiama, kad „taškų sistemos identiškumas dabartinei sistemai skaidrumo nepridės, tuo tarpu virtualių sąskaitų sistema būtų skaidresnė, nes žmogus savo individualioje sąskaitoje matytų, kiek yra sukaukęs senatvėje, ir žinotų, kad tai – jo pinigai“. Taigi, skaidrumas pensijų klausimų diskurse turi finansinio aiškumo reikšmę, t. y. žinojimas, kiek sumoku ir kiek už tai gaunu. Tačiau šiuo atveju argumentacija nepaneigia ir suprantamumo reikšmės, kuri gali būti priskiriama skaidrumui. O tai, kas suprantama, gali būti ne tik griežtai aktuarinė pensijų sistema, bet ir apimti solidarumo aspektą. Galbūt jei būtų plačiau apie tai kalbama, aiškinama, visuomenė solidarumą priimtų, palaikytų ir apsispręstų, kokios apimtys jis turi būti.

Keletas pasisakymų atkreipia dėmesį į labai svarbią individualaus sprendimo sąlygą, siekiant veiksmingo rezultato – informuotumą: „kodėl reikia reformų ir kokia nauda iš jų žmogui ... informuotumas didinamas, paaiškinant ir socialines-ekonomines aplinkybes šiandien bei ateitį“. Taigi, informuotumas šiuo atveju yra nukreiptas į viešosios nuomonės formavimą, kad būtų palaikomi politiniai sprendimai. Toks informuotumas nepašalina informacijos

asimetrijos, norint priimti racionalų sprendimą tiek visose dabartinės pensijų sistemos pakopose, tiek poreforminėje sistemoje.

Kritika dėl neaiškumo yra skirta ir pačiai sistemai, ir naujos pensijų politikos formuotojų retorikai. Teigiama, kad „žmonėms nesėkmingai bandoma paaikškinti pensijų reformos modelių skirtumai. Naudojama žmonėms nesuprantama kalba, nelietuviški žodžiai“, – taip menksta žmonių lūkesčiai, kad visos pastangos bus dedamos jų gerovei didinti. Kritikos sulaukia ir aukščiausio lygio politikai, nes „neįvardija konkrečių sprendimų, kaip reformuoti pensijų sistemą, nepatikina žmonių, kad socialinė apsauga išliks, kad pensijos bus, net ir siekiant sumažinti emigracijos mastus“. Kritika dėl neaiškios padėties yra siejama su tuo, kad nesant aiškių valstybės vykdomos politikos pensijų srityje tendencijų, individualus pasirinkimas ir racionalus sprendimas turi ribas ir negali būti veiksmingas, nes asmuo planuoja nestabilioje, neaiškioje aplinkoje.

Nesidomėjimas yra vienas iš asmens vidinių veiksnių, kuris sąlygoja individualaus sprendimo ribotumą. Nepaisant to, kad daugelis dalyvių nepakankamai domisi savo pensijos kaupimu, teigiama, kad „vis tiek reikia palikti teisę rinktis fondus“. Individualaus pasirinkimo suabsoliutinimas pripažįstant informacijos asimetriją yra pragaištinga avantiūra, po kurios „išliks“ stipriausieji. Nesidomėjimas sąlygoja mažą mobilumą tarp pensijų fondų, kuris neatitinka racionalaus sprendimo ar individualaus pasirinkimo siekiant didesnės naudos. Kita vertus, nesidomima ir todėl, kad ne visi gali suprasti tokias svarbias ištraukimo į antrąją pensijų pakopą pasekmes: „kad sumažės SODROS pensija, kad moterų pensijos bus mažesnės, kad paveldėjimas yra tik neišėjus į pensiją. Žmonėms būdingas trumparegiškumas, nepakankamos finansinės galimybės derinti dabartinį vartojimą ir atidėti pensijai“. Ši argumentacija atkreipia dėmesį į individualų pasirinkimą ribojančias išorines aplinkybes: išėjimas į pensiją yra dar labai tolima, neišsivaizduojama ir realiai neapčiuopiama ateitis; vyrauja poreikiai, kuriuos reikia tenkinti dabar; asmuo, turėdamas ribotus finansinius išteklius, pasirinks tenkinti dabartinius poreikius, o ne investuoti į tolimą ateitį.

Kategorija „asmens motyvavimas per didesnę sistemos suprantamumą ir pasitikėjimą“ apima dvi subkategorijas: motyvavimo skatinimą ir pasitikėjimo didinimą. Teigiama, jog šiuo metu žmonėms nepakanka motyvacijos ištraukti į pensijų sistemą. Viena iš priežasčių – „žmonės negali tikėtis didesnės pensijos, nes sąžiningas įmokų mokėjimas jos negarantuoja“. Pasitikėjimas ir noras ištraukti į pensijų sistemą yra susiejamas su politiniais sprendimais mažinti dabartinių pensininkų pensijas. Motyvaciją mažina ir tai, jog nėra griežto aktuarinio ryšio tarp įmokų mokėjimo ir išmokų. Šiuo atveju reikėtų grįžti prie nesidomėjimo problemos: jeigu teigiama, kad dauguma žmonių nesidomi, tuomet kaip jie susieja savo įmokų dydį su pensijos dydžiu? Kitas aspektas, į kurį reikėtų atkreipti dėmesį, yra bendras šalies gyventojų gerovės lygis ir jo sąlygota motyvacija paskirstyti esamą ir būsimą vartojimą. Trumparegiška elgsena skatina pasirinkti vartoti dabar, ypač kai ištekliai riboti, todėl jei galima išvengti kokio nors papildomo apmokestinimo, tikėtina, kad jo ir bus vengiama. Kaip

jau buvo minėta, solidarumo, kaip vertybės, diskursas pensijų kontekste iš esmės neegzistuoja. Kalbama, kad šiuo metu jis pernelyg platus, nes „mažina paskatas mokėti įmokas SODRAI“. Be to, pažymima, kad šešėlinė darbo rinka sąlygoja nenorą įsitraukti į socialinio draudimo sistemą.

Daug dėmesio skiriama asmens motyvacijos skatinimo priemonėms. Antai vėl neigiamas persikirstymas, kaip skurdo mažinimo priemonė, ir tvirtinama, kad pakaktų panaikinti dabartinį apribojimą pensijų skaičiavimo formulėje ir „daugiau įmokėję tikrai gautų didesnes pensijas bei atsirastų geresnės paskatos mokėti socialinio draudimo įmokas ir nuo didesnio darbo užmokesčio“. Tai yra griežto aktuarinio teisingumo priemonė, kuri iš esmės sprendžia tik didesnę darbo užmokestį gaunančių dirbančiųjų motyvavimo problemas. Tačiau abejotina, ar tikrai toks scenarijus įsikūnys, nes ne visada pasirinkimą lemia tik prognozuojamas pensijos dydis, kuris yra tik numanomas.

Kaip motyvacinis veiksnys dirbančiam asmeniui įsitraukti į kaupiamąją pensijų sistemą nurodomas ir darbdavio įmokų mažinimas. Tačiau tai galima laikyti tik svarstymu ar itin latentiniu veiksmu, kurio poveikis motyvacijai gali ir nepasireikšti. Mokestinės lengvatos darbdaviui ir asmeniui yra dar viena reali paskata įsitraukti į kaupimo sistemą. Pažymima, kad „pensijų sistemos saugumas, efektyvumas ir nepriklausymas nuo politinių sprendimų būtų patrauklu jaunajai kartai, skatintų žmones rūpintis savo senatve“. Išorinės motyvavimo priežastys, tokios kaip sistemos patikimumas ir stabilumas, neabejotinai, yra svarbu, tačiau racionalius sprendimus pensijų srityje sąlygoja dar ir elgsenos tendencijos. Tarp priemonių yra įvardijamas ir darbdavio įmokų perkėlimas ant dirbančiojo pečių: „nesudėtingas paskatų sutvarkymas gali duoti greitų ir teigiamų rezultatų“. Tuo vėl pabrėžiama individuali atsakomybė, orientuojantis į sąmoningą, sėkmingai veikiančią, racionalų individą.

Antroji subkategorija yra pasitikėjimo dabartine pensijų sistema problema, kuri taip pat nemotyvuoja individo į ją įsitraukti. Sakoma, kad „nėra net vaizdo, jog tu gali pats „Sodroje“ sukaupti pensiją, nes baisu, kad tie, kurie moka mokesčius, galutinai neprarastų pasitikėjimo valstybės socialinio draudimo sistema“. Pasitikėjimo problema yra grindžiama nepakankamu pensijos dydžiu ir asmens senatvės planavimu, remiantis dabartine pensininkų gerove. Todėl pasitikėjimą stiprintų vėl griežtai aktuariška, skaidri ir teisinga sistema. Kalbant apie pasitikėjimą pensijų sistema, pastebimas ir kolektyvinę atsakomybę už senatvės socialinę riziką palaikantis diskursas. Skatinama išlaikyti ilgalaikį pensijų sistemos tvarumą, stiprinti socialinį solidarumą ir teisingumą, liautis įtikinėti jaunos žmones, kad jie negaus socialinio draudimo pensijos, skatinti valstybę prisiimti ilgalaikę atsakomybę, sustiprinti lūkesčius adekvačios buvusiam atlyginimui pensijos atžvilgiu. Pažymima, kad tikėjimas pensijų sistema yra žingsnis į tikėjimą valstybe: „Žmonės pagaliau turi patikėti valstybės galimybėmis užtikrinti socialinę funkciją“, kuri skirta žmonių gerovei.

Antrosios pensijų pakopos ir laisvės individualiai pasirinkti šalininkų pasisakymų kontekste teigiama, kad pasitikėjimą pensijų sistema mažina įmokų dydžio negrąžinimas į 5,5 proc. lygį ir kaupiamos pensijos didinimas

papildomomis pensijų kaupimo sistemos dalyvių ir valstybės biudžeto lėšomis. Žmonių nusivylimą ir pasitikėjimą kaupiamąja sistema skatino pensijų fondų valdytojų pasiekti rezultatai, nes nemažo skaičiaus pensijų fondų finansinė padėtis ženkliai prastėjo.

Individualaus pasirinkimo pensijų srityje pabrėžtis viešajame diskurse formuoja viešąją nuomonę. Pasak Vlado Gaidžio, nuostatos, vertybės pirmiausiai formuojasi šeimoje, bendraamžių aplinkoje, mokykloje. Kiek vėliau į šį procesą įsijungia žiniasklaida (Gaidys 1999, 22). Anot jo, pastaroji pateikia medžiagos, iš kurios žmonės konstruoja socialinę tikrovę, atkreipia dėmesį, sustiprina, aktyvina anksčiau turėtą įvaizdžių bagažą. Atsižvelgiant į tai galima teigti, kad individualaus pasirinkimo diskurso pabrėžtis viešojoje erdvėje leidžia lengviau pasiekti atskirus pensijų reformų ar interesų grupių tikslus.

Individo pasirinkimo ribotas racionalumas pensijų srityje akademiniame diskurse

Šiame skyriuje, remiantis atliktais tyrimais, bus apžvelgiamos teorinės išvalgos apie racionalų individo pasirinkimą pensijų srityje ir jo ribas siekiant geriausio rezultato.

Dar 1999 m. Richardas Disney ir kt. analizavo, kaip individas renkasi tarp nekaupiamosios ir kaupiamosios pensijų schemų, kai yra žinoma grąža. Šie tyrėjai nustatė, kad jei laukiama grąža yra tik vienas pasirinkimo kriterijus, individas visada rinksis kaupiamąją schemą. R. Disney'aus ir kt. (1999) nuomone, pasirinkimas yra geras dalykas, nes individai, turintys skirtingų prioritetų, gali pasirinkti sau priimtinausią riziką. Tačiau jie gali nežinoti apie grąžą ir atskirų schemų rizikas. Pasirinkimu grįsta reforma turi analizuoti atvirkščio pasirinkimo (angl. *adverse selection*) problemą.

Pasak Tony'o Fitzpatricko (2001), racionalaus pasirinkimo teorijos esmė ta, kad individas veikia racionaliai, siekdamas maksimizuoti naudą ir minimizuoti sąnaudas pagal savo vertybių ir prioritetų hierarchiją. Racionalaus pasirinkimo interpretacija atspindi visuomenių perėjimą į didesnę individualizmą, kadangi pabrėžia pasirinkimą laikantis prielaidos, kad rinkos siūlo žmonėms daugiau pasirinkimų nei viešojoje erdvėje. Trumpai tariant, pasak T. Fitzpatricko (2001), racionalaus pasirinkimo teorija yra individualistinė ir subjektyvi. Ji yra neadekvatus visuomenės ir socialinės veiklos paaiškinimas, nes apibrėžia individą kaip visuomenės „atomą“, t. y. tarsi Robinzoną Kruzą, bet ignoruoja daugumą teorijų, kurios, atvirkščiai, individą traktuoja kaip socialinę būtybę. Ši teorija taip pat neatsižvelgia į galią, prievartą, smurtą, išnaudojimą ir spaudimą, kurie egzistuoja žmogiškuose santykiuose, ir susitelkia ties tuo, kad žmonės dažnai patenka į situacijas, kai sąnaudos yra didesnės už naudą ar kai žmonės tiesiog neturi realaus ar įsivaizduojamo pasirinkimo. Ir galų gale racionalaus pasirinkimo teorija pervertina rinkos mainus ir jos veiklą, kuri taip pat priklauso nuo

kokybinių veiksnių, tokių kaip pasitikėjimas, draugystė ir bendradarbiavimas, t. y. rinkos, anot T. Fitzpatricko (2001), nėra tik ekonominiai skaičiavimai.

Mukul G. Asherio (2002) teigimu, elgsenos ekonomikoje, sprendimų priėmimo procese, svarbų vaidmenį atlieka ne tik aiški informacija, bet ir latentiniai, nesąmoningi veiksniai. Žinoma, individai nusprendžia, ko jie siekia ir kaip tai pasiekti kuo sėkmingiau. Tačiau senatvės pensijų finansavimo srityje racionalumas turi ribas. Pasak M. G. Asherio (2002), racionalus pasirinkimas yra ribotas dėl valios stokos, savikontrolės ir tikimybės išnaudoti pensines santaupas pirma laiko.

Colino Camererio ir kt. (2003) nuomone, standartinis ekonomikos modelis remiasi visišku racionalumu, t. y. žmonės būna nusistatytę savo prioritetus ir pagal juos priima sprendimus. Šie prioritetai labai tiksliai atspindi tikrąsias pasirinkimų sąnaudas ir naudą. Situacijose, kai yra tam tikrų nežinomųjų, žmonės yra gerai informuoti, kaip jas išspręsti. O elgsenos ekonomika, pasak C. Camererio ir kt. (2003), meta iššūkį visoms šioms prielaidoms. Anot šių mokslininkų, žmonės yra labai prisirišę prie egzistuojančios politikos ir vartojimo, taip pat dažnai nesupranta ir neinterpretuoja situacijos kaip ekonomistai, todėl gali ignoruoti aplinkybes, kurios ekonomistams gali būti labai svarbios, ir atvirkščiai. Be to, žmonės priima sprendimus, taikydami izoliuotą, įpratimu grįstą metodą, kaip teigia C. Camereri ir kt. (2003). Jų požiūriu, lengvas paternalizmas yra valstybės priemonė, leidžiančios išvengti daug kainuojančių klaidų ir nedarančios jokios žalos racionaliems žmonėms bei jų sprendimams.

Pasak Richardo H. Thalerio ir Shlomo Benartzi (2004), namų ūkiams gali nepavykti apskaičiuoti tinkamos taupymo normos. Tokiu atveju rekomendacijos padėtų žmonėms priimti geresnį sprendimą. Zenono Norkaus (2004) nuomone, realūs žmonės yra tik „ribotai racionalūs“, – tai reiškia, kad jų norai gali neatitikti jų interesų ir poreikių. Taigi asmens gerovė didina ne bet kokių, o tik „informuotų norų“, kurie vadinami „tikraisiais“, patenkinimas. Z. Norkaus (2004) teigimu, individuali gerovė yra suprantama kaip informuotų ir reflektuotų norų patenkinimas. Anot jo, šiuolaikiniame ekonomikos moksle priimta velfaristinė gerovės samprata, pagal kurią individuali gerovė tapatinama su informuotų norų patenkinimu, yra radikaliai subjektyvistinis, formalus ir liberalus supratimas.

Sprendimų teoretikai tvirtina, kad sprendimų priėmimas turi dvi dimensijas: primityviąją, arba emocinę, ir sudėtingesnę, arba cerebrinę (Blake 2006). Atitinkamai į sprendimą reikėtų ir žvelgti.

Peterio Kooremano ir Henriëtte Prast (2007) teigimu, asmenims reikia padėti apsispręsti tvarkant savo finansus rinkoje. Asmeninių finansų srityje siekiama dviejų tikslų: priversti rinkas dirbti ir užtikrinti, kad individai būtų gerai informuoti. Jei individai turi svarbios informacijos, reikalingos siekiant tinkamai pasirinkti, ir jei rinkos yra konkurencingos, individuali pasirinkimo autonomija yra optimali. P. Kooremano ir H. Prast (2007) požiūriu, naujoji politika, kuri vadinama lengvuju paternalizmu, turi padėti žmonėms pasirinkti pensijų srityje. P. Kooremanas ir H. Prast (2007) rekomenduoja

užtikrinti, kad žmonės gaus tikslios ir detalios informacijos, nes piliečiai neturi būti finansų ekspertai. Nors tokios politikos tikslas yra elgsenos paternalizmas, tai jokiū būdu nereiškia, kad institucijos viską išmano geriau nei pats individas. Ir net jei individas žino, kas jam geriau, pagal tai jam sudėtinga veikti. Pasak P. Kooremano ir H. Prast (2007), atsižvelgiant į elgsenos tendencijas, keliamas asmeninės gerovės ir kartu socialinės gerovės lygis. Todėl politika turi valdyti individualius pasirinkimus. Pastarieji autoriai teigia, jog norint priimti racionalų individualų sprendimą paprastai reikia, kad sprendimo priėmėjas turėtų visą informaciją, neribotas kognityvines galimybes, nuoseklius prioritetus ir valią. Tiek tikrovė, tiek eksperimentiniai tyrimai rodo, kad šios sąlygos retai yra tenkinamos. Ne visi individai gali prieiti prie informacijos, ne visi gali ją apdoroti ir būti pakankamai sumanūs, kad priimtų optimalius sprendimus pagal savo prioritetus. Finansinis neraštingumas yra labai paplitęs net ir Jungtinėse Amerikos Valstijose, kurios, anot P. Kooremano ir H. Prast (2007), tradiciškai laikomos individualios atsakomybės šalimi.

Kaip tvirtina Waldo Tapia ir Juanas Yermo (2007), pagrindinis privalomųjų kaupiamųjų schemų politinis klausimas yra susijęs su sprendimų priėmimu. Šie sprendimai lemia pragyvenimo lygį senatvėje ir išlieka svarbūs net tada, kai įsitraukti į šią schemą privaloma, o įmokos lygis yra nustatytas įstatymu. Individualių sąskaitų sistemoje dalyviai priima savo investicinių sprendimų riziką ir padarinius. Tačiau dauguma žmonių stokoja būtinų kognityvinių galimybių spręsti optimizavimo problemas, turi nepakankamai valios joms įgyvendinti arba kartais per daug pasitiki savimi. Priimdami ekonominius sprendimus, žmonės paprastai nesielgia racionaliai. Prioritetai gali trukdyti priimti optimalius investicinius sprendimus. Kai sprendimui priimti turima mažai laiko, žmonės dažnai remiasi rekomendacijomis. Daugeliu atvejų jie nesivadovauja veiksniais, kurie yra svarbūs rezultatams, ir sprendimai gali visai neatitikti galimos rizikos. Tiesiog individas ne visada yra pajėgus įvertinti rizikas pagal tikimybę. Per didelis pasitikėjimas savimi yra dar viena elgsenos problema. Žmonės kartais pervertina savo žinias, galimybes ir turimos informacijos tikslumą, todėl sprendimai yra labiau spėjami, nei grįsti žiniomis (Tapia, Yermo 2007).

Sarah Smith (2008) manymu, sprendimai dėl pensinių santaupų neišvengiamai apima įvairius nežinomus dalykus ir yra komplikuoti, nes patys produktai yra labai sudėtingi. Todėl žmonėms reikėtų suteikti daugiau ir išsamesnės informacijos. Tačiau, pasak S. Smith (2008), pagrindinė elgsenos ekonomikos pamoka rodo, kad svarbų vaidmenį pasirenkant pensines santaupas atlieka ne tik informacijos stoka, bet ir tai, kad žmonės elgiasi labai inertiškai ir atidėlioja sprendimus. O darbdaviai ir vyriausybė gali labai prisidėti prie individualių pasirinkimų formulavimo.

Viena iš elgsenos analizės rūšių, anot Peterio Diamondo (2008), yra aplinkybių, kuriomis žmonės suklysta, identifikavimas. Nors ekonomika visada pabrėžė prioritetą, joje taip pat gali įvykti klaidų. Autoriaus požiūriu, individualūs pasirinkimai ilgalaikėje perspektyvoje (planuojant pensiją) yra klaidos

subjektas. Todėl vyriausybė gali keisti ir paveikti individualius prioritetus taip, kaip individas net negali numanyti.

Nicholaso Barro ir Peterio Diamondo (2008) nuomone, nors paprastai sutariama dėl argumento, palankaus individualiam pasirinkimui, maksimizuojančiam gerovę, svarbus ir vartotojo supratimas bei informuotumas. Pensijų atžvilgiu potenciali problema yra trumparegiškumas: žmonės mažai galvoja apie ateitį. Be to, dauguma jų nėra gerai informuoti apie kompleksinius finansinius produktus, todėl priima netinkamą sprendimą.

Kohei Komamura ir Atsuhiko Yamada (2008) manymu, remiantis racionalaus individo pasirinkimo prielaida, privalomo įsitraukimo į pensijų sistemą racionalumas nėra savaime aiškus. Painiavos atsiranda dėl dviejų privalomos pensijų sistemos aspektų – privalomo įsitraukimo ir valstybinio aprūpinimo išmoka. Tačiau valstybinis socialinis draudimas racionalus tuo, kad apsaugo nuo netikėtos infliacijos, netikėtai išaugusių pragyvenimo sąnaudų (dėl ekonomikos augimo ir gyvenimo trukmės) ir socialinių pokyčių. Tai – racionalumas, būdingas valstybiniam aprūpinimui. O privalomam įsitraukimui būdingas racionalumas yra atvirkščias pasirinkimas (angl. *adverse selection*). K. Komamuros ir A. Yamados (2008) nuomone, žmonės gali apsispręsti įsitraukti į pensijų sistemą, remdamiesi labai subjektyviu požiūriu į savo gyvenimą, – to kartais beveik neįmanoma tiksliai įvertinti (pavyzdžiui, žinoti savo gyvenimo trukmę). Todėl jei žmonėms būtų leista tai daryti, jie išseikvotų per daug arba sukauptų per mažai lėšų pensiniam gyvenimo laikotarpiui.

Momi Dahanas ir kt. (2009) teigė, kad pastaruoju metu individualus pasirinkimas yra vienas iš pagrindinių daugelio ekonominių reformų elementų. Pensijų sistema yra viena iš tokių, kurioje asmenims buvo suteikta daugiau laisvės rinktis iš įvairių schemų, pensijų fondų ir investicinių rinkinių. Tačiau, pasak M. Dahano ir kt. (2009), sprendimų priėmėjai gali pasirinkti siūlomus sprendimus, žinodami, kad pasirinko ne geriausią sprendimą, tačiau geriausią pagal galimą situaciją, – tai ir yra riboto racionalumo modelis. Tokiu atveju individas turi būti informuotas ir tyrinėti įvairias pasirinkimo galimybes prieš apsisprendamas. M. Dahanas ir kt. (2009) tyrinėjo ir nustatė, kaip ekonominės politikos ekspertai elgiasi ne visai racionaliai privačių pensijų srityje. Minėti tyrėjai lygino, kiek laiko ieškoma svarbios informacijos, prieš priimant sprendimą apie pensijų planą, sprendimo parametrus, palyginti su kitais skirtingos svarbos sprendimais, ir nustatė, kad informacijos apie sprendimus dėl pensijos buvo ieškoma trumpiau. Tyrimas parodė, kad net 40 % ekonominės politikos ekspertų neturėjo pagrindinės informacijos apie jų pasirinkto pensinio fondo valdymo sąnaudas ir išmokas. Autorių teigimu, sprendimai dėl pensijų yra tokie sudėtingi, kad net ekonominės politikos ekspertai nukrypsta nuo racionalaus modelio.

Pagal tradicinę gyvenimo ciklo teoriją, žmonės gali apskaičiuoti, kiek užsidirbs darbingu gyvenimo laikotarpiu, ir disciplinuoti save, kad sutaupyti pakankamai pinigų senatvei (Sutherland 2010). Tačiau taip nėra. Žmonės dažnai nesukaupia pakankamai pinigų senatvei. Buvo įrodyta, kad jie gali

priimti ir neoptimalių sprendimų, nepaisant visos turimos informacijos, dėl natūraliai ribotų žmogaus galimybių tiek apdoroti duomenis, tiek atlikti sudėtingus skaičiavimus. Kita vertus, ateitis, būdama tolimesnė ir nenuspėjama, nėra vertinama taip kaip dabartis (Sutherland 2010). Taigi ribotas socialinės apsaugos politikos racionalumas pasireiškia tuo, kad individai nepriima tinkamų sprendimų, susijusių su būsima senatvės pajamų apsauga, nors turi tam reikalingų finansinių priemonių. Žmonės negali apskaičiuoti, kiek optimaliai sutaupyti ir investuoti ateičiai, jiems sunku palyginti skirtingus kaupimo planus, skirtingas rizikas ir kapitalo grąžas. Visa tai formuoja vyriausybės intervencijos poreikį. Racionalūs ir optimalūs sprendimai dažnai nepriimami todėl, kad, pasak Rory'o Sutherlando (2010), pasiduodama gundymams ir atidėliojimams. Wouterio J. W. Botzeno (2011) teigimu, pasirinkimas, prioritetai ir intuicija nėra patikimi šaltiniai spręsti apie tai, kas yra gerai. Individas nebūtinai žino, kas jam geriausia.

Žmonės nukrypsta nuo racionalaus pasirinkimo modelio dėl nestandartinių prioritetų ir lūkesčių (Bodie, Prast 2011). Zvi Bodie ir Henriëtte Prast (2011) nuomone, pensijų srityje nukrypimų priimant sprendimus atsiranda dėl *status quo*, siūlomo plano ir pasirinkimo kompleksiskumo. Pasak minėtų autorių, nors Nyderlandų vyriausybė skyrė nemažai dėmesio žmonių finansiniam švietimui, to neužtenka elgesiui paveikti, nes vien suteikiant informacijos neįmanoma išspręsti elgsenos problemų, – galima tik kelti pasitikėjimą. Z. Bodie ir H. Prast (2011) teigė, kad klaidinga užkrauti žmonėms turto rinkos riziką, nes dauguma jų nenagrinėja savo pensinių schemų po to, kai į jas įsitraukia. Kita vertus, žmonės nukrypsta nuo racionalaus pasirinkimo modelio pensijų sistemoje dėl šių priežasčių: nestandartinio pensijų pasirinkimo laiko; skirtingų rizikų ir socialinių prioritetų; sunku rinkti ir apdoroti informaciją. Šios elgsenos tendencijos pasireiškia per paprastus dalykus, o gyvenimo ciklo kaupimo ir investavimo srityje labai sudėtinga suteikti žmonėms informacijos ir leisti jiems priimti teisingą sprendimą (Bodie, Prast 2011).

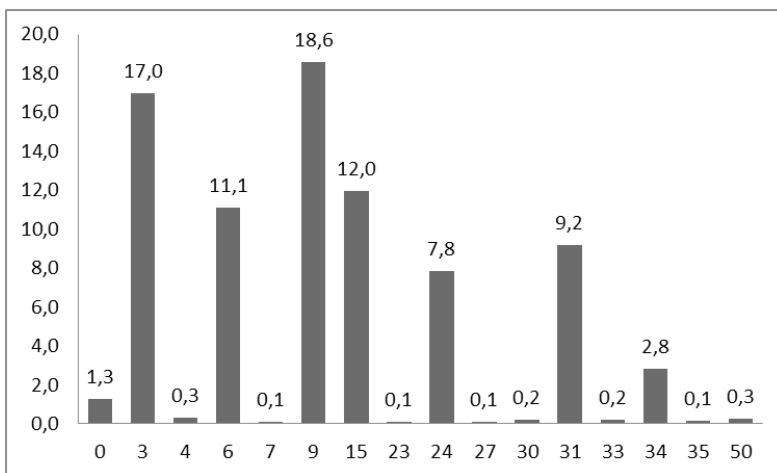
Gyventojų informuotumas apie socialinio draudimo ir kaupiamąją pensijų schemas

Šiame skyriuje gyventojų informuotumas apie pensijų sistemą atskleidžiamas kaip individualaus pasirinkimo racionalumą varžantis veiksnys.

Tyrimo metodika. Gyventojų informuotumo analizei naudojami Lietuvos socialinių tyrimų centro užsakymu UAB „Rait“ atliktos reprezentatyvios Lietuvos gyventojų apklausos duomenys. Apklausa atlikta 2011 m. Duomenų analizei naudojama aprašomoji statistika. Taip pat pasitelkiami Vertybinių popierių komisijos atlikto tyrimo 2007–2009 m. duomenys.

Gyventojų informuotumas apie socialinio draudimo sistemą. Gyventojų buvo klausama, ar „Sodra“ yra atsakinga už lėšų pervedimą privatiems pensijų fondams. Tik šiek tiek daugiau nei ketvirtadalis atsakė teigiamai, o likusieji nurodė, kad už tai „Sodra“ neatsakinga. Priklausymo „Sodros“ sistemai trukmė turi nedaug reikšmės informuotumui apie tai. Tarp respondentų, vyresnių nei 46 metų, žinančių apie tai yra šiek tiek daugiau, t. y. apie 29,3 proc., arba beveik trečdalis. Gyventojai yra beveik dvigubai labiau informuoti apie „Sodros“ atsakomybę kaupti lėšas privačioms pensijoms: kad tai yra „Sodros“ funkcija, nurodė 14 proc. gyventojų. Tarp vyresnių nei 46 metai tai nurodė tik 11 proc.

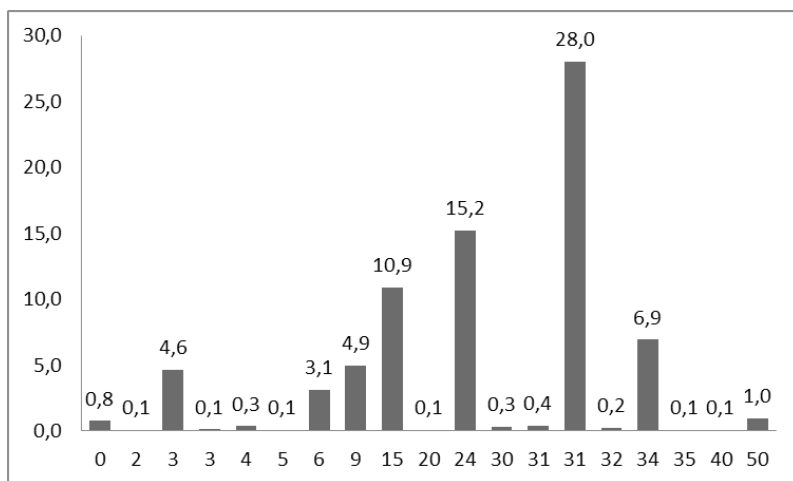
1 paveiksle pateikiami apklausos rezultatai apie tai, ar darbuotojai žino, kokią savo darbo užmokesčio dalį jie sumoka „Sodrai“.

1 PAV. KOKIĄ SAVO DARBO UŽMOKESČIO DALĮ PROCENTAIS DIRBANTYSIS SUMOKA „SODRAI“?

Iš 1 pav. matyti, kad tik apie 17 proc. žmonių galėjo atsakyti, kiek jie sumoka „Sodrai“. Kita vertus, 19 proc. teigė sumokantys 9 proc. Tai irgi galima laikyti iš dalies teisingu atsakymu, nes privalomų sveikatos draudimo įmokų surinkimo procesus taip pat administruoja „Sodra“. Tik daugiau nei trečdalis gyventojų žinojo, kiek jie moka Socialinio draudimo sistemai. Respondentų nuo 46 metų amžiaus grupėje šiek tiek daugiau, t. y. 21,5 proc., nurodė, kad dirbantysis moka 3 proc. O respondentų nuo 56 ir daugiau metų amžiaus grupėje tik 16 proc. nurodė, kad darbuotojas sumoka „Sodrai“ 3 proc. Tarp respondentų, kuriems iki 25 metų, apie 12 proc. nurodo, kad darbuotojas sumoka „Sodrai“ 3 proc. Galima teigti, kad 46–55 metų amžiaus grupė šiek tiek labiau yra informuota apie savo įmokas, mokamas „Sodrai“.

Apklausoje buvo teiraujama ne tik apie dirbančiojo sumokamą tarifą, bet ir apie darbdavio tarifą.

2 PAV. KOKIĄ DARBO UŽMOKESČIO DALĮ PROCENTAIS „SODRAI“ SUMOKA DARBDAVYS?

Tik apie trečdalis gyventojų gali pasakyti, kiek „Sodrai“ sumoka darbdavys. Šis rezultatas skatina prisiminti viešojo diskurso temas, raginančias motyvuoti dirbantįjį ištraukti į pensijų sistemą ir patiems perimti darbdavio mokamas įmokas. Tačiau jei dauguma žmonių net nežino, koks yra įmokų dydis, galima sulaukti didelio dirbančiųjų nepasitenkinimo dėl išaugusios įmokų naštos, o ne motyvacijos tai daryti.

Kalbant apie sistemos tolydumą ir reformavimą, neišvengiamai svarbus yra šalies gyventojų pasitikėjimas. Pasitikėjimo subkategorija buvo išskirta ir analizuojant viešąjį diskursą.

I LENTELĖ. AR JŪS PASITIKITE, AR NEPASITIKITE „SODROS“ GALIMYBĖMIS ATEITYJE MOKĖTI PENSIJAS, PAŠALPAS IR IŠMOKAS?

Amžius, metais	Vertinimo balas
Iki 25	3,44
26–35	2,71
36–45	3,19
46–55	3,18
56 ir daugiau	2,92
Vidurkis	3,07

Pastaba. Naudota skalė: 5 – visiškai pasitikiu, 4 – pasitikiu, 3 – nei pasitikiu, nei nepasitikiu, 2 – nepasitikiu, 1 – visiškai nepasitikiu.

Šalies gyventojai neturi tvirtos nuomonės apie „Sodros“ išpareigojimų vykdymą ateityje. Labiausiai „Sodros“ galimybėmis vykdyti išpareigojimus pasitiki jauniausi respondentai, t. y. iki 25 metų amžiaus. Mažiausiai pasitiki 26–35 metų amžiaus respondentai.

Žinoma, buvo klausiama ir apie žiniasklaidos formuojamos nuomonės poveikį gyventojų nuomonei apie „Sodros“ galimybes vykdyti išpareigojimus.

2 LENTELĖ. AR JŪS PASITIKITE, AR NEPASITIKITE ŽINIASKLAIDOS PATEIKIAMA INFORMACIJA APIE „SODROS“ ATEITIES GALIMYBES MOKĖTI PENSIJAS, PAŠALPAS IR IŠMOKAS?

Amžius, metais	Vertinimo balas
Iki 25	2,78
26–35	2,87
36–45	3,43
46–55	2,79
56 ir daugiau	3,18
Vidurkis	3,04

Pastaba. Naudota skalė: 5 – visiškai pasitikiu, 4 – pasitikiu, 3 – nei pasitikiu, nei nepasitikiu, 2 – nepasitikiu, 1 – visiškai nepasitikiu.

Labiausiai žiniasklaida pasitiki 36–45 metų amžiaus respondentai, o mažiausiai – iki 25 metų amžiaus respondentai. Apskritai vertinant, gyventojai išlaiko neutralų požiūrį į žiniasklaidos teikiamą informaciją apie „Sodros“ galimybes vykdyti išpareigojimus ateityje.

3 LENTELĖ. AR ESATE INFORMUOTI APIE BŪSIMĄ „SODROS“ PENSIJŲ MAŽĖJIMĄ DĖL ANTROSIOS PAKOPOS PENSIJŲ?

Taip	38,2
Ne	21,8
Nežino	40

Šiek tiek daugiau nei du trečdaliai gyventojų nėra informuoti apie tai, kad jų „Sodros“ pensija mažės dėl kaupiamosios pensijos dalies. Žinojimo laipsnis apie tai šiek tiek keičiasi respondentų nuo 36 iki 55 metų amžiaus grupėse. 36–45 metų amžiaus grupėje 46,2 proc. respondentų žino, kad pensija bus sumažinta, o to nežino 35,6 proc. 46–55 metų amžiaus grupėje 44,9 proc. respondentų žino, kad pensija bus sumažinta, o to nežino 34,7 proc. Respondentų nuo 55 ir daugiau metų amžiaus grupėje apie tai žino 31,4 proc., o nežino – 48,5 proc. respondentų.

Apibendrinant galima teigti, kad gyventojai yra nepakankamai informuoti apie tai, kiek jie moka įmokų „Sodrai“, kiek jų moka darbdavys; nežino,

kad įsitraukus į kaupimo sistemą jų pensija sumažės. Nors ir neturi tvirtos nuomonės apie „Sodros“ įsipareigojimų vykdymą ateityje, gyventojai neutraliai vertina ir žiniasklaidos formuojamą nuomonę. Ilgesnė priklausymo „Sodros“ sistemai trukmė arba vyresnis dalyvių amžius rodo šiek tiek didesnę jų informuotumą apie „Sodrą“.

Gyventojų informuotumas kaupiamojoje pensijų schemoje. Vertybinių popierių komisijos tyrimo „Pensijų fondų dalyvių migracijos tyrimas“, atlikto 2007 01 01–2009 03 31, duomenys atskleidė, kad dauguma dalyvių pasirinko nerekomenduotinus pagal amžių pensijų fondus; dauguma dalyvių netinkamai keitė pensijų fondų riziką; priešpensinio amžiaus dalyviai pasirinko netinkamą metą keisti rizikos lygį; dalyviams, kuriems iki išėjimo į pensiją datos liko 7 metai arba mažiau, blogiausiai sekėsi valdyti investicijų riziką, atsižvelgiant į rizikos keitimo kryptį ir pasirinktą laiką jai keisti. Tik mažiau nei 0,1 proc. visų dalyvių tinkamu metu sugebėjo nuspėti rinkų kryptį ir pakeisti rizikos lygį, tad išryškėjo poreikis, kad dalyvių prisiimamos investicinės rizikos keitimu rūpintųsi profesionalai (šaltinis: VPK duomenys, parengti Valdo Sejavičiaus). Šiame tyrime taip pat teigiama, kad „Spinter tyrimai“ 2009 m. atlikta šalies gyventojų apklausa parodė, jog tik 1 proc. Lietuvos gyventojų mano labai gerai išmanantys investavimo ypatumus, 11 proc. savo žinias vertina kaip labiau geras nei blogas, o dauguma turi mažai ar nepakankamai žinių.

Taigi, pensijų sistemoje laisvė individualiai pasirinkti nereiškia, kad gyventojas gali prisiimti atsakomybę už investavimo strategijas ar rizikas, kad jis, neturėdamas reikiamos informacijos, priims racionalius sprendimus. Todėl viešajame diskurse pabrėžiama individualaus pasirinkimo pensijų sistemoje sąlyga tėra spekuliacija ar ideologinė propaganda, kurios nepagrindžia jokie tyrimo duomenys.

Išvados

Viešajame diskurse labai pabrėžiama individualaus pasirinkimo ir asmeninės atsakomybės pensijų srityje svarba, tarsi pastarieji būtų elementarūs kasdieninio gyvenimo sprendimai. Gerbiamas būna asmeninis rizikos prisiėmimas, net ir klaidingas finansinis sprendimas. Atrodo, kad asmens informuotumo klausimas yra savaime aiškus. Valstybė ir jos pensijų sistema tik trukdo individualiai pasirinkti ir gauti kuo daugiau naudos.

Viešajame diskurse cirkuliuoja ir supratimas apie individualaus sprendimo racionalumo ribotumą: teigiama, kad žmonėms nepakanka žinių apie finansus, jie neinformuoti, nesidomi, juos apriboja aiškumo apie pačią pensijų sistemą stoka. Sistemos suprantamumui / aiškumui įvardyti vartojama „skaidrumo“ sąvoka. Skaidrumas pensijų klausimų diskurse turi griežto aktuarinio

teisingumo reikšmę. Ši sąvoka yra priešinama perskirstymui. Tokia argumentacija neapima suprantamumo reikšmės, kuri gali būti priskiriama skaidrumui. O suprantama gali būti ir nebūtinai griežtai aktuarinė pensijų sistema, bet ir sistema, apimanti solidarumo aspektą.

Galima pastebėti ir diskurso apie gyventojų informuotumą užuomazgų. Vis dėlto šiuo atveju informuotumas yra susijęs su viešosios nuomonės formavimu siekiant sulaukti paramos politiniams sprendimams, o ne su realiu asmens disponavimu reikiama informacija apie pensijų sistemą, siekiant priimti racionalų sprendimą.

Viešajame diskurse svarstomas ir žmonių nesidomėjimas pensijų reforma, kaip vienas iš asmens vidinių veiksnių, sąlygojančių individualaus sprendimo racionalumo ribotumą. Tačiau nesidomėjimas dažniausiai yra antraeilis dalykas, nes vis tiek pabrėžiamas laisvas, individualus pasirinkimas.

Pasitikėjimas ir noras įsitraukti į pensijų sistemą yra individualiam sprendimui svarbūs veiksniai, kurie mažėja dėl griežto aktuarinio ryšio tarp įmokų mokėjimo ir išmokų nebuvimo. Kalbant apie pasitikėjimą pensijų sistema, diskurse atsispindi ir kolektyvinės atsakomybės už senatvės socialinę riziką tema. Tačiau kolektyvinės atsakomybės, solidarumo ir perskirstymo diskursai yra užuomazgų lygmens arba pateikiami kaip neigiamybės, trukdančios individui spęsti ir pasirinkti.

Per didelis individualaus pasirinkimo pensijų srityje sureikšminimas neabejotinai prisideda prie viešosios nuomonės formavimo, tam tikrų verslo šakų interesų tenkinimo. O akademinis diskursas paneigia individualaus sprendimo racionalumo ir pasirinkimo laisvę, įrodo šio racionalumo ribotumą ir valstybės intervencijos poreikį. Asmuo, nepajėgdamas žinoti apie visas rizikas, gali patekti į nepalankią situaciją ne dėl savo valios. Jam tenka priimti sprendimus, stokojant valios ar savikontrolės, todėl jo prioritetai gali būti nenuoseklūs, kognityvinės galimybės ribotos, jis gali neturėti reikiamos informacijos atitinkamu laiku (pavyzdžiui, apie finansų rinkų pokyčius), kartais per daug pasitiki, elgiasi inertiškai, trumparegiškai. Galų gale net ir turėdamas finansinių žinių, asmuo vis tiek ne visada gali įveikti visas išvardytas elgesio problemas. Tai atskleidė tyrimas, kuriame dalyvavo ekonomistai.

Individualaus pasirinkimo racionalumo ribotas galimybes parodo ir šalies gyventojų neinformuotumas. Tik trečdalis gyventojų žino, kokio dydžio socialinio draudimo įmokas moka tiek jie patys, tiek darbdaviai. Jie neturi tvirtos nuomonės apie „Sodros“ išpareigojimų vykdymą ateityje, tačiau neutraliai vertina žiniasklaidos formuojamą nuomonę apie ją. Tik mažiau nei kas ketvirtas šalies gyventojas žino, kad įsitraukus į pensijų kaupimo sistemą „Sodros“ pensija mažės. Gyventojų elgsenos kaupiamojoje pensijų sistemoje tyrimai rodo, kad jie menkai išmano investavimo ypatumus, prastai renkasi pensijų fondų riziką ar jos keitimo laiką, kad tik nedidelė jų dalis geba nuspėti rinkų kryptį ir pakeisti rizikos lygį. Šiomis sąlygomis jie akivaizdžiai negali racionaliai pasirinkti.

Literatūra

- Asher, M. G. 2002. "Behavioral Economics and Retirement Well-Being in Asia". *Research Report*, No. 4, vers. 1. Internetinė prieiga: <http://icpr.itam.mx/WorkingBehavioralMukul.PDF> [žiūrėta 2012 02 20].
- Barr, N., Diamond, P. 2008. *Reforming Pensions: Principles and Policy Choices*. Oxford: Oxford University Press.
- Bitinas, A. 2010. *Socialinė apsauga Europos Sąjungoje: pensijų sistemų modernizavimas*. Vilnius: MES.
- Blake, D. 2006. *Pension Economics*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Bodie, Z., Prast, H. 2011. "Rational Pensions for Irrational People: Behavioral Science Lessons for the Netherlands." *Netspar Discussion Papers*: DP 09/2011-076. Internetinė prieiga: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1933693 [žiūrėta 2012 01 20].
- Boeije, H. 2010. *Analysis in Qualitative Research*. London: Sage Publications.
- Botzen, W. J. W. 2011. "Alistair Munro: Bounded Rationality and Public Policy: A Perspective from Behavioural Economics." In *The Economics of Non-Market Goods and Resources*, ed. I. J. Bateman. Springer online, Vol. 12. Internetinė prieiga: <http://www.springerlink.com/content/c676n86rr8h9413k/fulltext.pdf> [žiūrėta 2012 01 25].
- Camerer, C., Issacharoff, S., Loewenstein, G., O'Donoghue, T., Rabin, M. 2003. "Regulation for Conservatives: Behavioral Economics and the Case for 'Asymmetric Paternalism'." *University of Pennsylvania Law Review* 151: 1211–1254.
- Dahan, M., Kogut, T., Shalem, M. 2009. "Do Economic Policymakers Practice What They Preach? The Case of Pension Decisions." *CESifo Working Paper*, No. 2783, Category 1: Public Finance. Internetinė prieiga: <http://www.cesifo-group.de/portal/pls/portal/docs/1/1186058.PDF> [žiūrėta 2012 02 25].
- Diamond, P. 2008. *Behavioral Economics*. Internetinė prieiga: <http://economics.mit.edu/files/2535> [žiūrėta 2012 02 01].
- Disney, R., Palacios, R., Whitehouse, E. 1999. "Individual Choice of Pension Arrangement as a Pension Reform Strategy." *Working Paper Series*, No. W99/18. Internetinė prieiga: <http://www.ifs.org.uk/wps/wp9918.pdf> [žiūrėta 2012 02 10].
- Fitzpatrick, T. 2001. *Welfare Theory: An Introduction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Foucault, M. 1998. *Diskurso tvarka*. Vilnius: Baltos lankos.
- Gaidys, V. 1999. *Visuomenės nuomonės tyrimai: teorija ir praktika*. Vilnius: Žara.
- Komamura, K., Yamada, A. 2008. "Evasion of National Pension Contributions and Hyperbolic Time Discounting: Evidence and Rationale for Public Pensions." *Government Auditing Review*, Vol. 15. Internetinė prieiga: <http://www.jbaudit.go.jp/english/exchange/pdf/e15d02.pdf> [žiūrėta 2012 02 15].
- Kooreman, P., Prast, H. 2007. "What Does Behavioral Economics Mean for Policy? Challenges to Savings and Health Policies in the Netherlands". Paper prepared for the *Netspar Panel*. Internetinė prieiga: [http://www.rijpm.com/pre_reading_files/8_Prast_What_Does_Behavioral_Economics_Mean_for_Policy_\(47_pages\).pdf](http://www.rijpm.com/pre_reading_files/8_Prast_What_Does_Behavioral_Economics_Mean_for_Policy_(47_pages).pdf) [žiūrėta 2012 01 15]

- Lazutka, R. 2007. „Pensijų sistemų raida Lietuvoje“. *Filosofija. Sociologija* 18 (2): 64–80.
- Lazutka, R. 2008. „Lietuvos socialinio draudimo pensijų dalinio privatizavimo tikslai ir rezultatai“. *Ekonomika* 82: 104–126.
- Norkus, Z. 2004. „Ar galime gyventi geriau? Velfarizmas ir jo alternatyvos“. *Politologija* 4 (36): 3–39.
- Sakalas, A., Leščinskienė, E. 2009. “Economic Issues of Pension Reform.” *Ekonomika ir vadyba* 14: 919–926.
- Skučienė, D. 2011. „Kaupiamosios pensijų schemos dalyvių elgsenos tendencijos Lietuvoje“. *Filosofija. Sociologija* 22 (2): 226–236.
- Smith, S. 2008. “Example: Epilogue Implementing the New Behavioral Economics – the U.K. National Pension Saving Scheme.” In *Public Sector Economics Example Bank*. Internetinė prieiga: http://www.palgrave.com/economics/tresch/example/pdfs/Example_Epilogue.pdf [žiūrėta 2012 01 10].
- Sutherland, R. 2010. “Why Advertising Needs Behavioral Economics.” *Research Matters Bulletin*, No. 7150 (February 26). Internetinė prieiga: www.aaaa.org [žiūrėta 2011 12 15].
- Tapia, W., Yermo, J. 2007. “Implications of Behavioural Economics for Mandatory Individual Account Pension System.” *OECD Working Papers on Insurance and Private Pensions*, No. 11. Internetinė prieiga: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1217604 [žiūrėta 2011 12 02].
- Thaler, R. H., Benartzi, Sh. 2004. “Save More Tomorrow: Using Behavioral Economics to Increase Employee Saving.” *Journal of Political Economy* 122 (1): 164–187.

Bounded Rationality of an Individual Choice in the Lithuanian Pension System

Summary

The article evaluates the theme of individual choice in the Lithuanian pension system and the limits of its rationality in public discourse. It presents an analysis of theoretical literature on the rational choice in pension system, examines the ways in which an “individual choice in pension system” argument is used in public discourse and appraises the level of information that the Lithuanian population has on the pension system.

Qualitative and quantitative methods are used in the article. The empirical data analyzed in the article consist of 130 publications of the Internet portal “Delfi” from January 1, 2010, to January 26, 2012, a survey conducted by the market research company “RAIT” that was commissioned by the Lithuanian Social Research Centre and research material from the Securities Commission of the Republic of Lithuania.

The analysis demonstrates that individual choice and personal responsibility are particularly emphasized in the Lithuanian public discourse. Personal responsibility for the risks is also stressed. On the other hand, as the academic research attests, an individual choice has bounded rationality, because people are not able to predict all risks, their priorities are often incoherent and their behavior can be marred by inertia and myopia. The research also shows that the bounded rationality of an individual choice in the Lithuanian pension system is related to the population’s lack of information on the

pension system. Only one third of the Lithuanian population knows the amount of contribution they or their employers pay to the social insurance system. Less than the quarter of the population is aware that their pension from the social insurance system will be lower in the future because of their participation in a funded pension system. Most Lithuanians calculate pension fund risks incorrectly and only a small part of the population is able to forecast market trends and avoid risks.